

Buęs Chaimo Frenkelio
fabrikas Šiauliuose.

ŽYDŲ NUOSAVYBĖ

Dingęs turtas

Iš pradžių jie neteko pilietinių teisių, paskui – turto ir, daugeliu atvejų, gyvybės. Iš Lietuvos kilę žydai vis dar laukia, kada galės atgauti bent nuosavybę. Antanas MANSTAVIČIUS

Ne vieną dešimtmetį Holokaustą Lietuvoje išgyvenę žydai, kaip ir kiti šalies gyventojai, dėl objektyvių priežasčių negalėjo tikėtis nuosavybės teisių atkūrimo. Sovietinės ir nacistinės okupaciją išgyvenusiems Lietuvos piliečiams pagaliau leista atgauti nusavintą privatų turtą ar bent gauti kompensaciją. Daugelis šia teise pasinaudojo.

Visai kitokioje padėtyje atsidūrė tie, kuriems Antrojo pasaulinio karo metais teko bėgti gelbstint savo gyvybę, bei jų tiesioginiai palikuoniniai. Lietuvos įstatymai iki šiol skirsto nuosavybės teisių atkūrimo siekiančius asmenis pagal jų pilietybę – jos neturintys vis dar negali atgauti savo turto.

„Turi būti pilietis, kad atgautum nuosavybę, – stebėjosi Lietuvos

žydų bendruomenės (LŽB) pirmininkė, advokatė Faina Kukliansky. – O jeigu nenori juo būti? Kaip galima versti tapti Lietuvos piliečiu?“ Ji teigia turinti klientų, kurie iki šiol nesėkmingai bando atgauti Lietuvoje likusį nekilnojamąjį turtą. Bent daliai už šalies ribų gyvenančių litvakų nuosavybės gražinimas esąs ne tiek turtinis, kiek principo reikalas.

„Turiu klientą Argentinoje, kurio motina dar gyva. Jie iš Eišiškių. Jam reikia to namo, ir viskas. Tiesa, ne sau – jie turtingi žmonės, todėl namą kam nors padovanos. Bet svarbiau kitkas – kodėl jam to namo negrąžina?“ – pasakojo F. Kukliansky, kuriai daug metų tenka bendrauti su Holokaustą išgyvenusiais žydais ir jų palikuoniais. Jos dėdei, buvusiam Izraelio Kneseto pirmininkui (1988–1992 m.) Dovui Shilansky, iki mirties taip ir nepavyko atgauti nuosavybės Šiauliuose.

Daug kliūčių

Lietuvos žydų nuosavybės atkūrimo klausimas jau senokai įstrigęs dėl sudėtingų teisinių, politinių ir net istorinių ginčų, valstybei nesugebant aiškiai apibrėžti santykio su buvusiais ir esamais piliečiais, nemalonus praėjusių liudytojais.

Visų pirma, sudėtinga įvertinti nacistinės Vokietijos okupacijos pradžioje veikusios Laikinosios Vyriausybės, išskyrusios žydus iš kitų visuomenės grupių, veiksmus. „Žydams ir rusams priklausę turtai lieka neginčijama Lietuvos valstybės nuosavybė“, – skelbė 1941 m. birželio 30 d. Laikinosios Vyriausybės deklaracija „Dėl socialinių ir ūkio reikalų“. Liepos 4 d. Vyriausybės posėdyje formuluotė pakeista, tačiau vis tiek diskriminavo žydus: „Nacionalizuoti žydų turtai, o taip pat nacionalizuoti turtai, priklausę kitiems asmenims, aktingai veiksiems prieš lietuvių tautos interesus, lieka Lietuvos valstybės nuosavybė“.

Laikinosios Vyriausybės dokumentus tyrinėjęs Seimo narys istorikas Arvydas Anušauskas pripažįsta, jog šie sprendimai pažeidė Lietuvos konstitucines nuostatas, nuosavybės teises nustatydami pagal tautybę. Tiesa, jis pabrėžia, kad nors 1941 m. vasarą buvo deklaruojamas Lietuvos suverenitetas, iš tiesų jo nebuvo, o atkurta Lietuvos valstybė Laikinosios Vyriausybės sprendimų nepripažino. „Lietuva deklaravo iki okupacijos priimtą Konstitucijų

principų tęstinumą“, – pabrėžė A. Anušauskas.

Dar didesnė painiava kyla dėl dabartinių pilietybės ir nuosavybės atkūrimą reguliuojančių įstatymų. Nors Konstitucijos 23 straipsnis skelbia, kad „nuosavybė neliečiama“, o „nuosavybės teises saugo įstatymai“, Konstitucinis Teismas (KT) 2010 m. gruodžio 22 d. konstatavo, jog Piliečių nuosavybės teisių išlikusių nekilnojamąjį turtą atkūrimo įstatymo nuostata, pagal kurią šios teisės atkuriamos tik piliečiams, Konstitucijai neprieštarauja. Tas pats KT anksčiau, 2006 m. lapkričio 13 d., buvo nusprendęs, kad Konstitucijai prieštaravo ilgą laiką galiojusi Pilietybės įstatymo nuostata, nepripažinusi teisės į pilietybę repatrijavusiems asmenims, – o būtent tokiais laikyti iš Lietuvos į Izraelį išvykę litvakai.

Daugeliui tai reiškė praleistą progą – Lietuvos Respublikos piliečių nuosavybės teisių išlikusių nekilnojamąjį turtą atkūrimo įstatymas leido teikti paraiškas tik iki 2001 m. gruodžio 31 dienos. KT savo 2010 m. sprendime atskirai nurodė, kad Lietuvos piliečiai, kurie nespėjo tokiais tapti iki 2001 m. pabaigos, netenka teisės pretenduoti į nuosavybės atkūrimą. Tai leido Lietuvos teismams sprendžiant litvakų bylas ignoruoti įstatymų leidėjų paliktą išlygą, jog paraiškų priėmimo terminas gali būti pratęstas dėl nustatytų svarbių priežasčių. Užvilktas pilietybės atkūrimas prie jų nepriskiriamas.

„Mano supratimu, nėra svarbesnio motyvo, kaip KT pripažinimas, jog įstatymo nuostata prieštarauja Konstitucijai, tačiau KT ir Aukščiausiasis teismas nusprendė, kad asmuo turėjo būti piliečiu, kol galiojo įstatymas dėl nuosavybės teisių atkūrimo“, – apgailestavo F. Kukliansky.

Naujausia Pilietybės įstatymo pataisa, Seimo priimta 2016 m. birželio 23 d., pilietybės atkūrimo vis tiek nenumato tiems buvusiesiems

Lietuvos piliečiams ir jų tiesioginiams palikuoniams, „kurie po 1940 m. birželio 15 d. išvyko iš Lietuvos teritorijos į buvusią Sovietų Sąjungos teritoriją“. Tai neleidžia į Lietuvos pilietybę pretenduoti tiems žydams, kurie 1941 m. vasarą pasitraukė į SSRS gilumą nuo mirtį nešusio nacistinės Vokietijos kariuomenės puolimo.

Lietuvos migracijos departamentu duomenimis, nepaisant šių suvaržymų, pastaruju metu padaugėjo atvejų, kai kitų valstybių piliečiai, tarp jų ir žydai, pasinaudojo teise atkurti Lietuvos pilietybę. 2016 m. Lietuvos pilietybę atkūrimo tvarka gavo 651 Izraelio ir 119 Pietų Afrikos Respublikos (PAR), kurioje taip pat įsikūrusi gausi litvakų bendruomenė, o 2017 m. – 1122 Izraelio ir 408 PAR piliečiai.

Pavadinimas liko – nuosavybės niekas nepripažino

Teismų barjero iki šiol negali įveikti ir po pasaulį pasklidę garsios Šiaulių giminės Frenkelių palikuoniai. Kai kurie jų, kaip Paryžiaus Amerikos universiteto profesorius Roy'us Rosensteinas, yra atkūrę Lietuvos pilietybę. Tačiau atgauti prarastą nuosavybę gerokai sunkiau.

„Mūsų namus ir fabriką nacionalizavo sovietai, vėliau – naciai, paskui – vėl sovietai. Atkūrusi nepriklausomybę Lietuva taip pat nacionalizavo mūsų privačią nuosavybę. Būtų teisinga pripažinti mus savininkais. Juk nuosavybė vis dar vadinama mūsų vardu“, – kalbėjo R. Rosensteinas – žymiojo pramonininko Chaimo Frenkelio proanūkis ir tarpukariu Frenkelių odos fabriką valdžiusio Jokūbo Frenkelio anūkas.

1879 m. Ch. Frenkelio Šiaulių pakraštyje įkurtas odos fabrikas buvo tapęs Rusijos imperijos pramonės pažiba ir solidų pelną nešė iki pat Pirmojo pasaulinio karo. ▶

Panašu, kad Lietuvoje siekiama atbaidyti nuo turtinių pretenzijų ir, gavus prašymą, atkurti tik smulkesnę nuosavybę, dažniausiai kur nors provincijoje.

► Tarpukariu Frenkelio sūnus Jokūbas fabrikos teritorijoje įkūrė avalynės gamyklą „Batas“. Tačiau Antrasis pasaulinis karas sutraukė šeimos ryšius su Lietuva.

„Per šimtą giminės atstovų, tarp jų – Chaimo žmona ir dauguma mano senelio artimiausių giminaičių, buvo nužudyti Lietuvoje per Holokaustą. Išlikusios giminės atšakos gyvena diasporoje visame pasaulyje, nuo Lietuvos iki Izraelio, JAV, PAR, Nyderlandų ir Prancūzijos“, – pasakojo R. Rosensteinas.

Per Antrąjį pasaulinį karą apgriautas fabrikas sovietmečiu buvo atstatytas ir veikė iki pat Nepriklausomybės atkūrimo. 1992 m. jis buvo privatizuotas, nors tuo metu Frenkelių šeimos palikuoniai jau žengė pirmuosius žingsnius nuosavybės atkūrimo link, o 1996 m. – bankrutavo. Dabar Frenkelių fabrikos patalpose įsikūrę daug smulkaus verslo įmonių, pastatai prastai prižiūrimi. R. Rosensteinas įsitikinęs, kad jo senelis, jei būtų gyvas, „kaip Lietuvos patriotas“ vėl mielai investuotų į fabriką.

„Panašu, kad Lietuvoje siekiama atbaidyti nuo turtinių pretenzijų ir, gavus prašymą, atkurti tik smulkesnę nuosavybę, dažniausiai kur nors provincijoje, – teigė R. Rosensteinas, pasak kurio, Frenkelių giminės atstovų bylą ne kartą atmetė teismai. – Taisyklės per tuos metus dažnai keitėsi, ir mums iš užsienio buvo sunku sekti pokyčius bei naujus terminus, o Lietuva neskatino teikti ar net nepriimdavo paraiškų.“

Įsipareigojo atkurti žydų nuosavybę

Kol KT prieš dešimtmetį sprendė su Holokausto aukų ir jų palikuonių likimu susijusius klausimus, šalies vadovai spėjo prisiimti naujų įsipareigojimų. 2009 m. birželio 30 d. Lietuva kartu su kitomis šalimis pasirašė Terezino deklaraciją, kurioje nustatyti pagrindiniai Europos žydų prarasto turto grąžinimo principai. Dokumento šalys pripažino, jog svarbu atsižvelgti į buvusius

nekilnojamojo turto savininkų ir jų paveldėtojų siekį atgauti prarastą privačią nuosavybę arba gauti atitinkamą kompensaciją.

Jau 2011 m. Seimas priėmė Geros valios kompensacijos už žydų religinių bendruomenių nekilnojamąjį turtą įstatymą, užbaigusį anksčiau daug aistrų kėlusias diskusijas dėl žydų bendruomeninio turto grąžinimo. Nors netrūko ginčų dėl to, ką laikyti Lietuvos žydų religinių bendruomenių prarastu turtu, įkūrusi minėtą fondą Lietuva žengė svarbų žingsnį istorinio teisingumo link.

Iki 2023 m. iš valstybės biudžeto fondui bus dalimis išmokėta visa 37 mln. eurų kompensacija, skirta Lietuvos žydų religiniams, kultūriniais, socialiniams projektams finansuoti.

Tačiau nuo 2009 m. iš vietos taip ir nepajudėjo žydų privačios nuosavybės teisių atkūrimo reikalai. Bent iš dalies tai galima aiškinti pačių Lietuvos žydų,

kurių šiuo metu priskaičiuojama apie 4 tūkst., abejingumu. „Lietuvos žydams tai visai neįdomus klausimas, – sakė F. Kukliansky. – Tie, kurie turėjo nuosavybę, ją atgavo, be to, daugelis atvažiavo iš Rusijos ir jos neturėjo.“

LŽB pirmininkės teigimu, šiuo metu neįmanoma pasakyti, kokia finansinė našta tektų valstybei, jei vis dėlto būtų nuspręsta sudaryti sąlygas iš Lietuvos kilusių žydų nuosavybei atkurti. „Aš negalvoju, kad Lietuvos valstybei tai būtų didelė našta. Lietuvoje gyvena apie 250 tūkst. žydų, iš kurių 95 proc. nužudyta, o 5 proc. liko gyvi. Tačiau ne visi jie turėjo nuosavybės. Be to, ne visi dėl jos kreiptųsi“, – sakė F. Kukliansky. Jos teigimu, sutikus Vyriausybei, LŽB galėtų per dvejus metus surinkti informaciją apie grąžintiną Lietuvos žydų privatų turtą. Jos pagrindu esą būtų galima tęsti diskusiją dėl nuosavybės atkūrimo ar bent simbolinės kompensacijos.

JAV spaudimas

Pastaruoju metu daugėja ženklų, kad Lietuvai ginče dėl bendruomeninio turto greičiausiai nepavyks atsipirkti vien pasiektu kompromisu. Kaip jau yra buvę anksčiau, spaudimas Vidurio ir Rytų Europos šalims ateina iš kitapus Atlanto. JAV prezidentas Donaldas Trumpas šių metų gegužės 9 dieną pasirašė įstatymą, įpareigojantį Valstybės departamentą teikti kasmetines ataskaitas Kongresui apie tai, kaip įvairios Europos šalys vykdo įsipareigojimus atkurti teises į per Holokaustą nusavintą nuosavybę. Balandžio pabaigoje svarstant šį teisės aktą JAV Atstovų rūmuose Kongreso narys Edas Royce'as pavadino jį „įvardijimo ir sugėdijimo“ įrankiu ir pabrėžė, kad JAV pareiga – prižiūrėti, kaip įgyvendinamos Terezino deklaracijos nuostatos. „Matome, kad kai kurios šalys vėl susidomėjo šia tema ir norime toliau taikyti šį spaudimą“, – pridūrė jis.

F. Kukliansky savo ruožtu teigia nesuprantanti, kodėl Lietuvos politikai vengia patys imtis iniciatyvos ir prie Holokausto aukų teisių klausimo grįžta tik patyrę užsienio spaudimą. „Kodėl Lietuva kažką daro tik tada, kai JAV senatoriai čia atvažiuoja ir pakelia skandalą? – stebėjosi LŽB pirmininkė, pabrėžusi, kad nepritaria ir JAV laikysenai. – Lietuva gali ir be jų padaryti tai, ką reikia.“

Pasiteisinęs šiuo metu vykstančiomis derybomis, premjero Sauliaus Skvernelio patarėjas Deividas Matulionis atsisakė komentuoti žydų privačios nuosavybės atkūrimo klausimą. Prieš kiek mažiau nei dešimtmetį jis, dar būdamas Andriaus Kubiliaus Vyriausybės kancleriu, dalyvavo derybose dėl Geros valios kompensacijos įstatymo nuostatų, o praėjusių metų lapkritį „Lietuvos rytui“ sakė: „Amerikiečiai mums atvirai leidžia suprasti, jog žydų turto grąžinimas liks darbotvarkėje.“

Ne vien žydų turtas

Žydų privačios nuosavybės grąžinimo klausimas iškelia ir daugiau

Vidurio ir Rytų Europoje sudėtinga rasti valstybę, kuriai visai nekel-tų nerimo restitucijos ir kompensacijos prašytojai.

Vidurio bei Rytų Europos pokario istorijos skaudulį. Nors žydų tauta neproporcingai smarkiai nukentėjo Antrojo pasaulinio karo metais, ne vien jai priklausantys asmenys gali pretenduoti į prarasto turto atgavimą. Dar tebevykstant kariniams veiksams ir jiems jau pasibaigus, iš savo namų buvo priversti pasitraukti nuo 12 iki 14 mln. vokiečių. Mažesniu mastu vyko milijonų lenkų perkėlimas iš SSRS priskirtų teritorijų. Didesnių ar mažesnių nuoskaudų turi ir kitos regiono tautos.

Būtent dėl to Vidurio ir Rytų Europoje sudėtinga rasti valstybę, kuriai visai nekeltų nerimo restitucijos ir kompensacijos prašytojai. Kai kuriais atvejais pilietybės neturinčių potencialių nusavinto turto paveldėtojų gali būti gerokai daugiau nei tokioje padėtyje atsidūrusių žydų. Pasak IQ kalbinto anonimu norėjusio likti eksperto, tai skatina daugelį vyriausybės atsargiai žiūrėti į žydų restitucijos klausimą. Jis vertinamas kaip savotiška Pandoros skrynia,

kurią atvėrus gal pasipildyti ir daugiau turtinių pretenzijų.

Tokį požiūrį atspindi lenkų valdančiosios „Teisės ir teisingumo“ partijos lyderio Jaroslavo Kaczyńskiego laikysena. Dar 2016 m. jis viešai priminė, kad perbraižant Lenkijos sienas po Antrojo pasaulinio karo prievarta buvo perkelta apie 2 mln. lenkų tautybės asmenų. „Pagal ką Lenkija turėtų nuspręsti, kad tie, kurių protėviai žydai, turi gauti kompensacijas, o baltarusiai, lenkai, ukrainiečiai arba Krymo karaimai, totoriai, vokiečiai – visi čia gyvenę prieš karą – neturi? – klausė įtakingiausias Lenkijos politikas. – Ar Lenkija gali atsukti laiką ir mokėti kompensacijas visiems, kurie nukentėjo per tuos tragiškus įvykius? Ar tai reiškia, kad neturtingų lenkų palikuoniai turi mokėti palikuoniams tų, kurie buvo turtingi?“

Lenkijoje tik praėjusiais metais imta svarstyti restitucijos įstatymo projektą, numatantį, kad nusavintą turtą galės atgauti tik šalies piliečiai ir tik teisėtų paveldėtojų

sutuoktiniai, vaikai arba anūkai. Įstatymo priėmimas buvo atidėtas, tačiau lenkų politikų veiksmai neliuko nepastebėti. 59 JAV Senato nariai šių metų kovą kreipėsi į Lenkijos vyriausybę, prašydami sudaryti sąlygas nuo Holokausto nukentėjusiems asmenims ir jų paveldėtojams gauti kompensacijas už prarastą turtą.

Kita vertus, regione galima rasti ir teigiamų pavyzdžių sprendžiant šį sudėtingą klausimą. Latvijai ir Estijai pavyko organizuoti restitucijos procesą be diskriminacinių kriterijų, tokių kaip pilietybė. Pasaulio žydų restitucijos organizacija (WJRO) ir kitos žydų organizacijos joms didesnių pretenzijų dėl privačios nuosavybės atkūrimo nebeturi. Kroatija nuo 2002 m. leidžia bent daliai pilietybės neturinčių asmenų pretenduoti į nuosavybės atkūrimą, o Čekija su Holokaustu susijusių neteisėbų, kai pilietybės neturinčiams teisėtiems paveldėtojams nepavyko atgauti turto, siekė sumažinti įkurdama specialų fondą.

Lietuva, išsprendusi žydų bendruomeninio turto klausimą, šiame kontekste atrodo ne taip jau blogai. Tačiau dar ne visos problemos išspręstos, nes Lietuvos pilietybę po 2001 m. gavę asmenys negali pretenduoti į privačios nuosavybės teisių atkūrimą, o teismai nepripažįsta, jog anksčiau galiojusios kliūtys gauti pilietybę yra pagrindas pratęsti restitucijos terminą. Politikams ateityje dar gali tekti ieškoti teisinių

instrumentų, leisiančių nuosavybę atkurti ir tiems asmenims, kuriuos Antrojo pasaulinio karo verpetai išplėšė iš Lietuvos piliečių gretų.

F. Kukliansky pabrėžia, kad Lietuvos žydai yra ypatingi, palyginti su kitomis šalies tautinėmis bendruomenėmis. „Kodėl aš išskiriu žydus? Todėl, kad žydai nepaprastai ir daug kartų nukentėjo – ir nuo rusų okupacijos, ir dėl Laikinosios Vyriausybės nutarimų, ir dėl tolesnio Reicho patvarkymo. O paskui jau nebebuvo žydų“, – sakė ji. ■

Turi būti pilietis, kad atgautum nuosavybę. O jeigu nenori juo tapti?